

УДК 94:168.522(477.52/6)

О. В. Михайлюк

СЕЛЯНСТВО ЯК “УЯВЛЕНА СПІЛЬНОТА”

Розглядається визначення поняття “селянство”. Підкреслюється умовність та конвенційний характер цього терміну. Селянство розглядається як специфічний спосіб життя, спільні риси якого проявляються в різний час і в різних регіонах, категорія не лише соціально-економічна, а в широкому розумінні – антропологічна. Поняття “селянство” постає як соціологічна абстракція, ідеально-типова конструкція. Пропонується застосування конструктивістського підходу.

Ключові слова: селянство, конструктивізм, “уявлена спільнота”, культура, модернізація

Термінологічно-категоріальні питання мають велике значення в будь-якій науці. Визначення термінології важливе і для історичних досліджень, хоча в сучасній українській історіографії цим питанням, як і взагалі теоретико-методичним проблемам, приділяється дуже мало уваги.

Поняття “селянство” широко використовується в науковій літературі. Лише у вітчизняній історіографії селянству присвячені сотні, якщо не тисячі наукових праць. Селянином називають, скажімо, і смерда часів Київської Русі, і кріпака, і особисто вільного землероба, і дрібного сільського виробника XIX – початку XX ст., і селянина-колгоспника радянського періоду. Визначення ж самого поняття “селянство”, як правило, не дається. Це поняття, здебільшого, використовується як щось саме собою зрозуміле, на рівні загальнописового побутового терміну. Навіть в такому авторитетному виданні як “Історія українського селянства” лише мимохідь зазначається, що селянство, як соціальна спільнота, існує об’єктивно [1, с.5].

Отже, саме поняття “селянство” залишається недовизначеним. Довизначення поняття у конкретному дослідженні звичайно здійснюється неявно. В процесі інтерпретації фіксуються певні ознаки поняття, тоді як відносно інших відбувається певне абстрагування. Оскільки інтерпретація і довизначення понять пов’язані зі світоглядним чинником, то плюралізм відповідних оцінок і висновків означає і їх суб’єктивізм [див.: 2, с.65-66]. Тобто, дослідник фактично конструє “селянство” як об’єкт свого дослідження, виходячи з власних установок та дослідницьких завдань, які він перед собою ставить, часто навіть не усвідомлюючи цього.

Питання полягає в тому, чи може поняття “селянство” стати категорією аналізу, тобто науковою дефініцією. Питання полягає також в тому, як узгоджуються між собою поняття “землероб”, “сільський житель”, “фермер” тощо та, власне, “селянин”.

В науковій літературі неодноразово робилися спроби визначити поняття “селянство”. В.Даль дає таке визначення: “КРЕСТЬЯНИН м. крестьянка ж. крещеный человек; | мужик, землепашец или земледел, селянин, поселянин; сельский обыватель, принадлежщ. к низшему податному сословию” [3, с.114]. В радянській історіографії стосовно дореволюційного та доколгоспного селянства спроби визначення робилися, в першу чергу, через розуміння селянського господарства як соціально-економічного явища [4, с.6-7]. Робилися спроби визначення селянства через соціопросторовий вимір – тобто через протиставлення міста і села [5, с.62]. Селянство розуміється як сукупність дрібних сільськогосподарських робітників, котрі ведуть індивідуальне господарство власними засобами виробництва та силами своєї сім’ї [6, с.409]; чи то як суспільний клас, основним заняттям якого є землеробство та тваринництво, виготовлення сільськогосподарської продукції на землі, що перебуває у приватній, змішаній або колективній власності, шляхом використання своєї особистої праці [7, с.316]. В сучасній українській історіографії робляться спроби розглядати селянство як “природне явище” [8, с.9-11], чи віднайти “езотеричні особливості” “хліборобської людності”, яка “сягає глибини віків” і фактично зводиться до “етнопсихологічної самобутності” [9, с.66-67, 76]. І лише окремі автори ставлять питання “як в описуваний період уявляли та визначали тих, кого ми тепер називаємо “селянами”, і як це впливало на їхні дії” [10, с.19].

Свого часу в радянській історіографії затвердилося квазімарксистське розуміння селянства як “дрібнобуржуазії”, хоча самому К.Марксу притаманне розуміння природи селянства як представника докапіталістичного укладу, традиційного суспільства, “варварства всередині цивілізації” [11, с.42]. Розуміння селянства як дрібнобуржуазії утвердилося ще в кінці XIX – на початку XX ст. серед російської соціал-демократії в суперечках з народництвом і стало свого роду “символом віри”, котрий відрізняв “ортодоксальних марксистів” від народників. “... Саме дрібне землеробство прагне прийняти буржуазний характер, – писав Г.В.Плеханов. – ... Таким чином, питання про дрібне чи велике землеробство зводиться для Росії лише до питання про торжество великої чи дрібнобуржуазії” [12, с.288]. Ставилася під сумнів правомірність самого терміну “селянство”, розшарування якого на дрібну сільську буржуазію й аграрний пролетаріат вбачалося невблаганною тенденцією капіталістичного розвитку.

Своєрідним продовженням цієї традиції стало розуміння деякими сучасними українськими дослідниками селянського господарства пореформеного періоду як “фермерського” [13, с.131-135; 14, с.3-14]. Таке визначення не можна назвати коректним. При всій їх подібності (праця на землі), селянське господарство має іншу природу, ніж фермерське. Селяни і фермери суттєво відрізняються між собою за світоглядом, ментальністю, способом життя. Селяни і фермери живуть і діють в цілком відмінних культурно-економічних системах. Розмежування між традиційним селянином і сучасним фермером пов’язується з

відмінностями в організації, функціонуванні і самій суті сімейно-споживчого господарства і господарства ринкового, підприємницького. Фермерів можна назвати підприємцями ("буржуазією") на землі, вони втягнуті в ринкові відносини, в суспільно-політичне життя. Фермери, навіть дрібні, займаються бізнесом, а селяни працюють на землі заради прожиття. В.І.Ленін писав про відмінності між фермерами і "селянами-лежнями", "з яких переважна більшість господарює за рутинною, за традицією, пристосовано до умов патріархальних, а не капіталістичних" [15, с.255-256]. В даній ситуації проявляється конфлікт між традиційним селянином, що обробляє землю для того, щоб прокормити родину, і землевласником, що виробляє продукцію для продажу на ринку. Коли хлібороб задумується не тільки винятково над виробництвом, змінюється весь його світ [16, с.41-42]. Фермерство й виникає внаслідок "розселення" – розорення одних (переважної більшості) дрібних натурально-споживчих господарств та "фермеризації" перетворення на сільськогосподарські підприємства інших [17, с.71; 18, с.16-17].

Існують досить вагомні аргументи на користь того, що поняттю "селянин" взагалі немає місця в соціально-науковому аналізі. Одні автори стверджували, що у часі й просторі є безліч способів, завдяки яким сільські фермери забезпечують проживання й організують своє соціальне життя; лише невелика частина людей відповідає визначенню селянства, тому що індивідуум протягом життя може займатися торгівлею, найманою працею, дрібним землеробством, обміном або наймом інших. Інші доводили, що концептуально даний термін має невизначені значення, адже не можна пояснити визначенням "селянин" суспільство, економіку або політику в такий же спосіб, як за допомогою інших понять [6, с.340-341].

Т.Шанін вказує на вузькість визначення селянства за однією ознакою і, в свою чергу, визначає селян як дрібних сільськогосподарських виробників, що, використовуючи простий інвентар і працю членів своєї родини, працюють – прямо чи побічно – на задоволення своїх власних споживчих потреб і виконання зобов'язань стосовно тих, хто володіє політичною та економічною владою. Для характеристики більш розгорнутого загального типу селян він виділяє чотири взаємопов'язані грані: сімейне господарство, господарювання на землі, сільська культура і нижче становище в системах соціального панування [18, с.8-20]. Це визначення затвердилося в сучасній західній соціології [6, с.338]. Та при цьому, такий підхід тяжіє до простого опису, переліку основних рис селянства, число яких може бути і збільшеним. До того ж, окремі риси, названі Т.Шаніним, як то "сільська культура", в свою чергу, потребують визначення. Дослідники застерігають як від догматизму занадто жорсткого визначення селянства, пов'язаного із сімейно-споживчим характером селянського господарства, так і занадто розширювальним трактуванням цього поняття, коли селянином може бути названий кожний, хто працює на землі і любить землю, незалежно від того, як він це робить [19, с.31-33].

Т.Шанін виділяє три фундаментальні підходи до дослідження проблеми селянства як соціального явища. Перший підхід припускає, що відмінності між селянами різних епох і країн величезні, отже, неможливо виділити характерні риси для типологізації цієї соціальної структури. Термін "селянство" розглядається не як аналітичне поняття, а як просто слово, що свідчить, що в різні епохи і в різних країнах частина населення проживала в селі і займалася сільським господарством. Прихильники другого підходу переконані, що, по-перше, в соціальному відношенні селяни дуже відрізняються від неселян; по-друге, спільні риси селянства в різний час в різних регіонах виявляються досить чітко; по-третє, селянство можна вивчати як особливе соціальне явище в рамках вже існуючих теоретичних дисциплін (економічної теорії, історії, соціології та ін.). Третій підхід заснований на глибокому переконанні його прихильників, що виділення селянства в особливий об'єкт історико-соціологічного дослідження суттєво розширить наші уявлення про соціальну дійсність і загальні закономірності історичного процесу. Третій підхід припускає, що відмінні риси селянства настільки великі, що для їх аналізу потрібне створення особливої теоретичної науки, що дозволяє найкращим чином вивчити селянську проблему. У цієї теорії з'явилася і власна назва – "селянознавство" [18, с.16-17; 20, с.15-16].

У цьому зв'язку набуває підстави й оцінка селянства як специфічного "способу життя" (Фей Сяодун), і розуміння селянина як особливого "людського типу" (Р.Редфілд), а селянства – як категорії не лише соціально-економічної, але в широкому змісті – антропологічної [21, с.113]. Селянське суспільство і селянська культура мають щось спільне, відзначає Редфілд. Це спосіб організації людського життя, котрий має схожі риси у всіх частинах земної кулі [22, с.200-201]. Дослідники вказують на "стійкість визначених рис, характерних для селянства в дуже різних суспільствах", "щось загальне в ньому... (певний) тип, безвідносний до конкретної місцевості". Він спільний для місцевостей, віддалених на тисячі миль, і в ситуаціях, розділених сторіччями. Регіональні особливості, фактично є модифікацією його основних, загальних рис, які, взяті в сукупності, і виділяють його в особливий соціальний феномен. Широко розповсюджений висновок практичних досліджень, що ми маємо справу з "повторюваним синдромом" (Е.Вольф), став центральним для узагальнення і зростаючого його використання. Це привело також до зусиль зробити поняття "селянство" особливою одиницею теоретичного мислення, використовувати його як узагальнення і теоретичне поняття [18, с.8-10; 20, с.7-8].

Тут цілком слушним є зауваження Р.Пайпса, що російська селянська культура, як і культура селянства інших країн, являє собою не нижчу, слабозвинену ступінь цивілізації, а, скоріше, власну цивілізацію [23, с.123]. К.Леві-Строс писав, що так звані "примітивні цивілізації" ні в якому разі не можна вважати примітивними – це просто інші цивілізації. Проте селянство не могло становити собою окрему, цілісну, самодостатню цивілізацію. Як певна суспільна верства, селянство формується разом зі становленням міст та держави. Саме поняття селянства не могло виникнути без протиставлення місту та міським жителям,

без цього протиставлення воно втрачає свій сенс [5, с.56-57]. Культура селянства не автономна. Селянство є частиною більшого, складнішого суспільства, більш великої соціальної системи, суспільства в цілому. За схемою Редфілда "великої традиції – малої традиції" селянство постає як сільський вимір цивілізацій, які склалися. Це один з аспектів, один з вимірів тієї цивілізації, частиною якої вона є, сільська частина цивілізації. Воно становить собою суспільство-частину, культура якого – частина цілого, власне, субкультура або "напівкультура" [22, с.200-201; 24, с.15]. Але, з іншого боку, і міський устрій органічно пов'язаний з історичним розвитком села, і без села місто може існувати ще меншою мірою, ніж село без міста [25, с.82].

К.Маркс писав про селянство, що воно утворюється простим додаванням однойменних величин, схоже на те як мішок картоплин утворює мішок з картоплею. Оскільки мільйони сімей живуть в економічних умовах, що відрізняють і вороже протиставляють їхній спосіб життя, інтереси й освіту способу життя, інтересам і освіті інших класів, – вони утворюють клас. Оскільки між парцельними селянами існує лише місцевий зв'язок, оскільки тотожність їхніх інтересів не створює між ними ніякої спільності, ніякого національного зв'язку, ніякої політичної організації, – вони не утворюють класу [26, с.207-208].

На мій погляд, в даному випадку правомірне застосування конструктивістського підходу, згідно якого селянство можна розглядати як уявлену спільноту. Поняття "уявлена спільнота" запропоноване Б.Андерсоном до аналізу, перш за все, етнічного феномену. Хоча деякі автори схильні розглядати селянство як "основу нації" [1, с.5-6; 27, с.47], ці поняття далеко не співпадають, більше того, на мою думку, вони багато в чому протилежні (втім, це питання потребує окремого розгляду), але селянство, так само як і націю, можна розглядати як уявлену спільноту. Селянство – це така ж соціально сконструйована категорія, як і клас чи нація, і всі ці абстракції можна лише уявити. Це не означає, що насправді ніяких "класів", "націй" та інших спільнот не існує, і всі вони лише продукт нашої уяви. "Уявлений" – це аж ніяк не "уявний". "Насправді ж, – відзначає Б. Андерсон, – будь-яка спільнота, більша за первісне поселення з безпосередніми контактами між мешканцями (хоча, можливо, й вона), є уявленою. Спільноти потрібно розрізняти не за їхньою справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення" [28].

Кожна чисельно велика спільнота є уявленою в тому сенсі, що ми не знаємо всіх її членів, а приписуємо їм певні "типові", "середньостатистичні" риси, наділяємо ймовірними, як нам здається, параметрами на підставі отриманої більш або менш (або й зовсім не) достовірної інформації. Тобто здійснюємо певну процедуру екстраполяції, абстрагування, поділяючи масу живих, конкретних людей на умовні групи. Всяке твердження щодо соціальної реальності вимагає приховування різноманіття в узагальненні а також розчинення особи в абстракції. Не буває людини "взагалі". Є конкретна людина з конкретними ознаками. І за будь-якою з цих "конкретних" ознак людей можна класифікувати, поділити й навіть протиставити, проголосивши котрись із цих рис "найістотнішою", "важливішою" за інші. Всяке абстрагування є спрощенням, усяка класифікація грішить схематичністю, оскільки оперує обмеженою кількістю рубрик, втискаючи до них невимовне багатоманіття світу [28; 29, с.13].

Саме поняття "селянство" є соціологічною абстракцією, ідеально-типовою конструкцією. Даючи визначення поняття, варто враховувати думку М.Вебера, що соціологічне дослідження, абстрагуючись від реальності, допомагає краще зрозуміти її, разом з тим абстрагування позбавляє соціологічні поняття повноти конкретного змісту [30, с.622]. Тут варто підкреслити умовність та конвенційний характер будь-якого терміну та поняття. Одні й ті ж поняття в різний час можуть наповнюватися різним змістом та смислом. В цьому сенсі "селянство" – це "уявлена спільнота" (так само як і поняття "клас", "стан", "нація" тощо) і цим відрізняється як поняття аналітичної концепції від відповідного загальноописового побутового терміну.

Селянство як особливий соціальний тип супроводжує історію людства починаючи з неолітичної революції. У аграрно-традиційних суспільствах селянство складало переважну більшість населення, селянське господарство було пануючим типом економіки, перерозподіл продуктів землеробської праці визначав соціальну ієрархію і структуру влади. Але кожна культура формує своє "уявлення" про селянство. Це знайшло своє відображення, зокрема, у мові. Якщо в пізньолатинській літературі селянство фігурує під "респектабельним" ім'ям *agricolae* (землероби), то з початком середньовіччя в Європі для нього використовуються позначення, які мають принизливий характер. Англійське слово *villan*, *villain*, яким позначали залежного селянина, має спільні корені зі словами "підлий, низький, лиходій, негідник, злочинець" тощо. В російській же мові затвердилося слово "крестьянин" – хрещена людина.

Як відзначає Я.Кацоніс, "справа була не в тому, чи існувало "селянство" в принципі, а в тому, який сенс вкладався в цю категорію, хто повинен був вважатися селянином, а хто ні, і хто, в свою чергу, повинен був отримати право вирішувати це на практиці" [29, с.230].

Селянство в Російській імперії, як не парадоксально це звучить – досить молодий і значною мірою штучно створений стан. В старі часи, відзначає В.Даль, селяни мали різні назви: "люди, сироти, сиренники, рядовые, исполовники, изорники, огородники, кочетники (рыбаки), ролейные-закупы (поселенные на чужих землях), черносошные (на общинных землях), черные люди, огнищане и пр." [3, с.114]. Варто додати, що вони мали не лише різні назви, але й різний соціальний статус. Селянство як стан остаточно формується з різних прошарків та груп, основним заняттям яких було землеробство, лише на кінець XIX ст. і важливу роль тут відіграла селянська реформа 1861 р. та особливості законодавства імперії. Положення від 19 лютого 1861 р. і наступні закони від 26 липня 1863 р. і 24 листопада 1866 р. прирівняли статус удільних, державних і поміщицьких селян, тим самим об'єднавши їх в стан селян з єдиною юрисдикцією.

У царській Росії існувало станове законодавство, за яким селянство фактично було відокремлене від інших соціальних верств. Правові відносини людей, що належали до селянського стану, не регулювалися нормами загального цивільного права, а засновані були, як правило, на місцевому звичайному праві. “Селяни відособлені в правах стану, відособлені як стан, закон установлює для них обмеження, які притаманні особі селянина, званню селянина й проявляється скрізь, незалежно від місця проживання”, – писав відомий знавець селянського права О.Леонтьєв [31, с.10-11, 27]. З іншого боку, права сільського стану (а отже і право участі в громадському користуванні землею) припиняються з переходом в інший стан [32, с.63]. Селянин, який отримав середню освіту і вступав до вищого навчального закладу мав вийти з сільської громади, тобто юридично переставав бути селянином [33, с.54-55]. Тобто, належність до селянського стану визначалася юридично. Приналежність до селянського стану визначалася *припискою*, формальною реєстрацією сім’ї в селянській общині (“сельском обществе” за офіційною термінологією).

Поряд з цим відбувалося розмивання селянства як стану, наростали процеси “розселення”. У результаті капіталістичної еволюції відбувалися процеси диференціації села. Під впливом цього формувалися нові типи сільського населення, що вело до руйнування відносно високої гомогенності традиційної селянської спільноти. Майже 60% селян з метою утримання господарства шукали додаткових заробітків. Малоземельні та безземельні селяни працювали по найму у поміщиків, колоністів, на цукрових заводах, у більш заможних селян, наймалися на сезонні роботи в Південні регіони тощо. Зріс відхід сільських жителів на роботу на заводи і фабрики. Дорослі селяни-чоловіки були змушені вдаватися до заробітків, а вели домашнє господарство і обробляли землю жінки, старі, підлітки. Існувала досить численна категорія “селян за паспортом”, які повністю порвали з селом і селянським способом життя, формально-юридично вважаючись селянами, фактично перейшли до інших соціальних груп. Поряд з цим, існувала маса дрібних землевласників-представників інших станів – міщан і навіть дворян, деяка частина яких вела селянський спосіб життя, хоча вони, власне, селянами не вважалися. Багато збіднілих дворян, особливо нащадки козачої старшини, за побутовим укладом мало відрізнялися від селян [34, с.40]. З іншого боку, за твердженням М.Рубача, частина куркулів не тільки не поступалася класичним поміщикам, а й значно переважала їх розмірами землеволодіння та прибутками [35, с.23]. А як бути з сільськими ремісниками: ковалями, шевцями, бондарями тощо, для яких землеробство не було основним заняттям? В радянські часи селянами називали працівників колгоспів та радгоспів. Але серед них значна частина належала до категорії “спеціалістів”, сільської інтелігенції, яка безпосередньо не займалася землеробською працею. Ще більш складною вбачається сучасна ситуація. Зі зруйнуванням колгоспів, з одного боку, виділяється група фермерів, з іншого, сільські жителі втрачають зв’язок з землею, не мають постійних занять та доходів, перебиваються випадковими заробітками і навіть самі не ідентифікують себе з селянством. Тобто відбувається, можливо, остаточне “розселення” сільського господарства.

Як не буває “людини взагалі”, так і не буває “селянина взагалі”. Істина, як завжди, конкретна: є конкретний житель конкретного села, певного віку, достатку і т.д. Серед селянства завжди існували досить значні відмінності. Як писав В.В.Іванов, “цікаво подивитися на народне життя очима самого народу, прислухатися до його поглядів, вислухати його власну думку про своє життя. Далеко не однорідною масою представиться тоді селянство. Своєрідні класи з різними поглядами, звичаями та інтересами помічаються серед цього на вигляд однорідного люду” [36, с.4]. На початку ХХ ст. мала місце значна відмінність між окремими розрядами селян України: розрізнялися колишні козаки, державні селяни, поміщицькі, удільні, общинники, подвірники, колоністи, чиншовики, однодвірці і т.п. [37, с.49] Вони відрізнялися умовами землеволодіння, розміром наділів, правовим становищем та нормами суспільного укладу. Досить часто у сусідніх селах чи в одному селі проживали різні категорії селян, і це призводило до загострення між ними протиріч на ґрунті земельних відносин. Селяни відрізнялися між собою також за етнічною та конфесійною ознаками. На території України існували десятки мікрорегіонів, культурні норми яких значно відрізнялися. Сучасні українські дослідники акцентують увагу на тому, що Україна складалася як конгломерат кількох відмінних історико-географічних територій, кожна з яких мала власну історичну долю [38, с.5]. Не лише кожен регіон, а навіть кожне село мало свої особливості. Культура в аграрному суспільстві має тенденцію або ділитися горизонтально (на суспільні касти), або вертикально, в рамках дрібних місцевих спільнот. Е.Гелнер відзначає значну культурну диференціацію серед невеликих селянських спільнот, котрі зазвичай живуть ізольованим, замкненим життям. Там повага до горизонтальних, часом майже непомітних відмінностей, важливих саме для певної місцевості, може бути дуже серйозною [39]. Регіональні й історичні особливості вимагають коректування і розумного застосування будь-якого запозиченого порівняння чи методу. З одного боку, відбувається “урівнювання” в юридичному, етнічному, культурному аспекті – між “хохлами” і “москалями”, між “вільними” і “панськими”. Але виникають нові особливості, нові відмінності. Як писав В.В.Іванов, “мири” зближуються, але збільшується прірва, яка розділяє “класи” [36, с.4]. В економічному відношенні селянство не було єдиним, єдність йому надавали тільки культурні і правові генерації. Як відзначає Я.Кацоніс, шукати місце для осмисленого застосування терміну “селянство” слід в області права і різноманітних та мінливих формах культури і “приписування” [29, с.230].

Тема соціокультурного розколу неодноразово поставала в історії російської суспільної думки. Розкол розуміється як один з проявів специфіки Росії, як наслідок ослаблення комунікацій всередині суспільства, як безпосередній результат конфліктного поєднання двох цивілізацій – переплетіння цивілізаційно різних типів ментальності, систем моралі, політичних культур, господарчих систем, типів правової свідомості і т.д. Його глибока цивілізаційна значимість перетворює його в центр соціокультурного життя, зафарбовує в

певний колір всі суспільні явища [40, с.3-25]. Як пише Т.Шанін: "Глибина соціального розколу між міською і сільською Росією пояснює причину того, чому саме тут лежить найглибша своєрідність і деякі найважливіші зв'язки всередині російської революції" [41, с.113].

Незважаючи на численні спроби модернізації, величезні шари населення Російської імперії, перш за все селянство, перебували в рамках традиційного суспільства, архаїчної культури. На думку фахівців, прилучення общинного селянства до цивілізації в основному почалося з проникненням у село капіталістичних відносин, а остаточно завершилося вже за Радянської влади [42, с.66].

Для дореволюційної Росії був характерний розрив в культурі між соціальними верствами. Різка грань пролягла між сільською і міською спільнотами, сільською культурою і міською цивілізацією (використовуючи термінологію О.Шпенглера). Сучасники відзначали, що "розрив між містом і селом був не тільки економічний, а й психологічний і навіть мовний. Культурний міський прошарок погано розумів мову села і навіть відкидав її, а село зовсім перестало розуміти міську культурну мову. Вони погано розуміли один одного і розходилися, не домовившись ні до чого. ... Так утворилися дві культури: міська і селянська, два різних світи. Місто було ближче до світу європейського, село не відрізнялося від світу, яким він був при Петрі Великому, до "реформ" [цит. за 43, с.337-338]. Усередині однієї країни по суті виникли два типи цивілізації.

Селян називають "мовчазною більшістю". Наше уявлення про селян формується на основі тих свідчень, які залишили про них неселяни і які скоріше можуть бути джерелами для дослідження їх уявлень та переконань ніж, власне, селянства. М.Енгельгард писав щодо розуміння селян представниками вищих верств, навіть тих, які довго прожили в селі і начебто знають сільське життя: "окрім справжнього життя, існує в уяві нашої (всіх людей інтелігентного класу, за винятком небагатьох, які *чуттям* зрозуміли суть) інше уявне життя, існує абсолютно цілісне, але фальшиве уявлення, так що людина за цим міражем зовсім-таки не бачить дійсності" [44, с.224].

Важливість селянського питання в суспільно-політичному житті країни зумовило підвищений інтерес до селянства з боку інтелігенції. Особливо сакралізованим елементом у комплексі інтелігентської політичної культури виступало уявлення про "страждаючий народ", почвеницька мрія про зближення з ним заради здійснення ідеалів соціальної справедливості. Багатьом представникам інтелігенції притаманна ідеалізація села і селян. Ця ідеалізація віддає романтизмом і швидше говорить про поверхневе знання сільського життя. Інтелігенція, з одного боку, схиляється перед народом, але з іншого – вона його вигадує. Інтелігенція прагнула "служити народові", тобто ідеалізованому образу, створеному нею самою. Але коли представники вищих верств зіткнулися з реальним, а не вигаданим ними народом, то вони побачили знову ж таки викривлений образ "Грядущого Хама". На початку ХХ ст. серед значної частини "освіченого шару" панувала думка про відсталість селянства, дикість, інфантізм тощо. Втім, це цілком могло сполучатися з "любов'ю до народу". Дореволюційна інтелігенція, сповнена почуття відірваності й провини перед народом, створила стійкий міф про селянство як про страждаюче й пригноблене, жертву, котра потребує захисту. Звідси походять і різні концепції, котрі розглядають взаємини між селянами та державою (хоч за царських часів, хоч за радянських) як свого роду перманентну "війну" [див. нар. 45]. Це був свого роду виворіт патерналістського деспотизму держави щодо селянства, саме від якого інтелігенція і прагнула його захистити. Та видаючи себе за "вболівальників" за долю селянства, інтелігенція, шукала, головним чином, політичних дивідендів в протистоянні з бюрократією. При цьому власне "народ", "селянство" служать лише приводом для ідеологічних битв, реальні задачі яких пов'язані з інтересами ідеологів.

На думку К.Касьянкової, інтелігенція безперервно шукає в народі прояв західних цінностей, не знаходить, засмучується, звинувачує народ в тому, що він "не ставив собі завданням виробити і дисциплінувати особу", що він занадто шанує традиції, високо цінує покірність і, навпаки, байдуже відноситься до творчості нових форм і т.д. Коротше, народ звинувачується в тому, що його ідеали не відповідають західноєвропейським критеріям. А оскільки те, що не відповідає цим критеріям, не може вважатися культурою, остільки народ предстает інтелігентові в образі темної стихії [46, с.56].

Бюрократії було притаманне переважно патерналістське ставлення до селянства. В його основі лежало уявлення про те, що селянин – проста, тобто незіпсована, чиста людина, носій особливих моральних і духовних цінностей, в зв'язку з чим селянство потребує опіки та захисту з боку держави. Переважно такі погляди розділялися правлячими колами Російської імперії та лежали в основі офіційної політики щодо селянства. Наприклад, у доповіді Редакційної комісії міністерства внутрішніх справ з перегляду законів з селянських справ (кінець 1903 р.), говорилося: "Постоянная близость к земле в связи с особенностями сельскохозяйственного труда и быта наложили неизгладимый отпечаток на самую личность русского крестьянина, отразились на всем его нравственном и правовом миросозерцании и создали весь внутренний склад крестьянских общественных союзов. Воспитанные в неустанным упорном труде, привыкшие к исконной однообразной обстановке жизни, приученные изменчивым успехом земледельческих работ к сознанию своей зависимости от внешних сил природы и, следовательно, от начал высшего порядка, крестьяне, более чем представители какой либо другой части населения, всегда стояли и стоят на стороне создающих и положительных основ общности и государственности и, таким образом, силой вещей являются оплотом исторической преемственности в народной жизни против всяких разлагающих сил и беспочвенных течений. В этом издавна сложившемся и устоявшемся в течение веков бытовом своеобразии нашего крестьянства лежит залог прочности его особого сословного строя. Сельское население является сословным целым не по имени, не по букве закона, но по своей внутренней крепости и сплоченности" [47, с.12]. В той же час вказувалося на брак у селянського населення "чужда законности и

уваження к чужим правам" [47, с.21]. Теза про те, що російський народ і вся Росія ще не дозріли до сучасних інститутів, до відповідальності, до волі взагалі, що народ "ще не вийшов з дитинства", стала однією з найбільш популярних у стані консерваторів і програвалася неодноразово на всіх етапах історії.

З іншого боку, за словами Р.Пайпса, навіть порівняно ліберальні чиновники ставилися до селян як до дикунів. У багатьох відношеннях бюрократія ставилася до населення, як європейські держави ставилися до колоній: деякі спостерігачі проводили паралель між російською адміністрацією і британською державною службою в Індії [23, с.65]. Частина дворян, за свідченням С.Ю.Вітте, продовжувала дивитися на селянина, як на щось "середнє поміж людиною й волон" [48, с.521].

Таким чином, серед інших верств, перш за все інтелігенції та бюрократії, сформувалися певні стереотипи в оцінці селян. Селянство ніколи не розглядалося владою як повноцінний, свідомий соціальний шар. Своєю місією російські політики вважали освіту, виховання своїх "нерозумних братів" тощо. "Селянський мир" представлявся владі не більше ніж об'єктом. Втім, і представники інтелігенції (особливо демократичної) бачили в селянах лише об'єкт для своєї пропаганди. І лібералам, і консерваторам, і демократам була притаманна установка в поглядах на селян як на людей відсталих, розумово малорозвинених, темних, інфантильних, не владних розпоряджатися собою. В дискусіях, які вони вели між собою, вони переймалися не стільки питанням, що являє собою селянство і чи було воно дійсно відсталим, а тим, хто з них більше підготовлений для боротьби з цією відсталістю.

За всієї парадоксальності цього, погляди і позиції бюрократії та інтелігенції, лібералів і консерваторів, марксистів і народників багато в чому збігалися, адже вони були продуктами модернізації. Вони перебували в європеїзованій культурі, для якої культура традиційного суспільства далека і незрозуміла. Не дивно, що і ті, й інші важко знаходили спільну мову з "селянським миром". І розмовляли вони з селянами буквально різними мовами, тут не так важливо, була ця мова російська, українська чи якась інша. Варто згадати оповідання А.П.Чехова "Новая дача": поміщик ліберальних поглядів, який не знайшов взаємопорозуміння з селянами, говорить їм: "Я и жена относились к вам, как к людям, как к равным, а вы? Э, да что говоритесь! Кончится, вероятно, тем, что мы будем вас презирать. Больше ничего не остается!" Селянин же це зрозумів так: "Господа добрые, простоватые – продолжал Родион. – "Призирать будем..." – при всех обещал. На старости лет и... оно бы ничего... Вечно бы за них бога молил... Пошли, царица небесная..."

Націоналізм зі своїми штучними мовами – побічний продукт модернізації, він апелює до традиції, але це не більше ніж "винайдена традиція" (Е.Гелнер), свого роду, гра в традиціоналізм, котра має досить віддалене відношення до традиції справжньої. Національна культура, за словами І.-П.Химки, "насправді була нічим іншим, як місцевою версією універсальної модерної культури", вона є "скасуванням" традиційної культури і вона маскує сутність скасованої нею культури [49, с.7-9].

У цьому плані викликає інтерес порівняння селянства українського і російського. В літературі робилося чимало спроб визначити особливості українського національного характеру, підкреслити відмінність між українцями і росіянами. Цю традицію започаткував М.Костомаров статтею "Две русских народности": "... Племя южнорусское имело отличительным своим характером перевес личной свободы, Великорусское – перевес общинности. ... В своем стремлении к созданию прочного, осязаемого, осязательного тела для признанной раз идеи Великорусское племя показывало всегда и теперь показывает наклонность к материализму и уступает южнорусскому в духовной стороне жизни, в поэзии, которая в последнем развивалась несравненно шире, живее и полнее" і т.д. [50, с.50-51] Цю традицію продовжував, наприклад, В.Антонович: "На малій чужості москаля засновані його прямота і грубіянство: він не вважає на те, щоб там когось не зачепити, не образити; він, міряючи усе на власну мірку, гадає, що і всі інші люди, так само як і він, повинні бути необразливими. А щоб образити кого-небудь, москалеві треба більше враження надати; оце і є джерело непоштивості і грубіянських відносин москаля" і т.д. [51, с.95-96] Д.Чижевський писав: "По-перше, безумовною рисою психічного укладу українця є – емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя і обрядовості; з емоціоналізмом зв'язані безумовно і значні впливи протестантської релігійності на Україні, бо ж однією зі сторін протестантизму є висока оцінка в ньому "внутрішнього" в людині; одним з боків емоціоналізму є і своєрідний український гумор, що є одним із найбільш глибоких виявів "артистизму" української вдачі. Поруч з цими рисами стоять індивідуалізм та стремління до "с в о б о д и" в різних розуміннях цього слова; ця риса стає іноді в конфлікт до першої, – проти примирливості естетизму, прийняття ним усього в світі, поскільки воно є "прекрасне", гармонійності тієї картини світу та життя, що розглядається перед естетичним зором; індивідуалізм може вести до самоізолювання, до конфлікту з усім та всіма, до розкладу усякої життєвої форми; разом з тим індивідуалізм може вести і веде в певних випадках до глибоко-позитивних форм творчості і активності. Поруч з цими двома основними рисами стоїть третя – неспокій і рухливість, більш психічні, ніж зовнішні, неспокій і рухливість, що є, яко зі своєю основою, зв'язані із певним "артистизмом" природи, зі стремлінням до переходу в усе нові й нові форми, але разом з тим і з індивідуалізмом, що не хоче мати ніяких сталих, міцних основ поза межами індивідуума, а не може відшукати їх в ньому самім; з цією рисою зв'язані і дуже позитивні риси характеру, як здібність до прийняття нового, тенденції до психічної еволюції, але і максимально негативні сторінки української історії – "шатость", тенденція до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм, усі жорстокі та криваві сторінки української історії" і т.д. [52, с.18-19] О.Мицюк також робить спробу визначити психологічні відмінності між селянами Росії та України. На його думку, суворість природи виховує у великоруського селянина більшу врівноваженість і постійність, українському селянину притаманна більша гарячість, пристрас-

ність, але й невтриманість. На Півночі дрібні й середні поселення роблять селянське життя більш інтимним. На Півдні села великі, майже з міським життям, що не так гуртує компактну масу. На Півночі селянин більше вкладає в землю, ніж бере з неї; на Півдні – переважно збирає, а не вкладає, але його збір залежить від гри випадковостей, погоди, природи. В господарській діяльності українців Південних районів багато елементів ризику, азартної гри. Темперамент південного селянина швидше загоряється, але й швидше потухає [53, с.115]. Втім, подібні розмірковування, на мій погляд, можуть викликати швидше літературний, ніж науковий інтерес.

Сучасні дослідники виділяють головні архетипи українського національного характеру, створені традиційною українською культурою: впевненість щодо заснування життя на регулярних трудових зусиллях; непевність щодо розпорядження здобутками власної праці та поступливість тому, хто виявить більш рішуче "право волі"; відсутність у самовизначенні українства публічного виміру життя та домінування у ньому індивідуальних чинників приватності та партикулярності; покладання більше на долю, ніж на власну самовряду волю відносно розпорядження власним життям; архетип спонтанної вільності чи завзятої відчайдушності, котра виникла як відгук на деякі зовнішні виклики буття [див. 54]. Але вже Д.Чижевський застерігав: "Не треба думати, однак, що народний характер і світогляд є повна та цілісна єдність. Є заше в кожній нації різні психологічні типи людей, є певні різноманітні соціальні типи, є, нарешті, місцеві відміни, що можемо назвати плеєнними. Усі такі відміни дуже ускладнюють національне обличчя народу, роблять його характеристику надзвичайно складним завданням. Від цієї різноманітності характерів залежать і певні ухили у світогляді. Не тільки з цієї причини і не тільки тому, що сучасна психологічна наука ще не дає нам певних метод до переведення психологічної характеристики певного національного типу, утримуємося ми тут від детальної спроби національної характеристики "українця" [52, с.18]. Сучасні дослідники визнають, що поняття національного характеру (яке має цілу низку термінологічних еквівалентів та смислових синонімів), яке фіксує факт певної психологічної самобутності і відмінності різних народів, належить до числа широко вживаних у соціофілософських контекстах, але разом з тим – і до числа найбільш невизначених, дискусійних за змістом. Національний характер, наголошує А.В.Швецова, не можна розуміти як статичний перелік подібних рис, властивих представникам певного етносу. Подібність психологічних рис у представників окремого етносу є похідною від історично-культурного устрою життєвого світу та вимог до особистості з боку культури, котра створює і відтворює певну "модель" бажаного (виділено мною – О.М.) для цієї культури типу особистості – "людини культури" [54]. Треба враховувати, що і національна модель культури, і модель бажаного для цієї культури типу особистості розроблялися інтелігенцією. Так, якщо індивідуалізм в традиційній селянській культурі засуджувався, то в інтелігентській національній моделі культури, навпаки, вважався достоїнством. Дослідники цілком справедливо пишуть про свідомо розроблений українськими інтелектуалами ХІХ ст. і дбайливо підтримуваний міф про українського селянина, найвідомішими складниками якого є уявлення про притаманний йому індивідуалізм та свободолубність, демократизм, розвинений естетичний смак і пісенний талант [55, с.56]. Звичайно, "малороси"-землероби зберігали свій "національний колорит", скоріше вже самим своїм існуванням, ніж якимсь цілеспрямованими громадсько-політичними діями чи високим рівнем національної свідомості [56, с.79]. Але ж "генетичний потяг до традиційних землеробських форм господарювання" був притаманний усьому селянству Російської імперії, незалежно від етнічної приналежності, і цим вони протистояли не стільки "імперським потугам" держави, скільки модернізаційним процесам, які відбувалися, чи то незалежно від втручання держави і навіть супротив йому, чи то свідомо насаджувалися державою. І в цьому відношенні, на мій погляд, між селянством Росії і України більше спільного ніж відмінного, тим більше, що ні в Росії, ні в Україні селянство не було однорідним в етнічному, релігійному, соціальному, культурному відношенні. Принаймні, в офіційних документах, переписах, законодавстві свого часу ця відмінність не робилася. Українці були, згідно з термінологією, "росіянами" з самого початку [57, с.14].

Таким чином, селянство постає уявленою спільнотою, перш за все, для зовнішнього, "неселянського" світу. Оскільки селянство не схильне до саморефлексії, той образ селянства, зокрема, селянства України, яким він відображений в джерелах, літературі та історіографії був створений, головним чином, інтелігенцією і бюрократією. Тут "народ", тобто селянство, постає не як реальний феномен, а як соціальний конструкт. Представники модернізованих соціальних груп ставилися до селянства зі зневагою, ворожістю, поблагливою жалістю, чи з романтичним пієтетом. Зазнавши незначної трансформації, подібні міфи, по суті, "перекочували" і в роботи багатьох сучасних авторів. Зрозуміло, що таке уявлення про селянство значно відрізняється від уявлення про себе самих селян. "Смешно мне, братцы, как господа нас понимают. Коли он к тебе не с обидой, так словно к дитяти малому, только что гулюшки не гулюкает, аж тошно станет". "Кто как, иной за скота, другой за цацу считал. А какие мы настоящие, то им не по глазам было" [58, с.55,122].

Селянство постає як уявлена спільнота і для самих селян. І тут важливим критерієм є самоідентифікація особи з певною спільнотою. Селянин мислить завжди конкретно. В першу чергу він ідентифікує себе не з уявленою, а з конкретною спільнотою – сім'єю, общиною, селом тощо. Вже мешканець сусіднього села сприймається як "чужий". Та при цьому селянин ідентифікує себе саме як селянина. За Е.Гелнером, індивід повинен відчувати належність до спільноти не як член якоїсь складової підгрупи, а в силу спільності культурного стилю [39]. Самоідентифікація селян в цьому відношенні має, значною мірою, апофатичний характер – через протиставлення іншим соціальним групам. Погляд на суспільство за межами локального світу згідно логіки "ми – вони", взагалі, характерний для селянської ментальності. Настороженість

до представників "немужицького" світу була для села традиційною. "Вони", тобто неселяни, живуть неправильно, вони незрозумілі і ворожі, від них виходить загроза. Зневага, неприязнь, а інколи й ненависть до "панів", до яких, як правило, відносили і всіх міських жителів змішувались із заздрістю, відчуттям власної неповноцінності, меншовартості – почуттям, яке Ф.Ніцше визначав поняттям *ressentiment*. Тобто, селянство тут постає як уявлена спільнота, члени якої не взаємодіють між собою (хоча в умовах традиційного суспільства, або, як його ще називають, "теплого суспільства віч на віч", на першому місці постає саме особиста взаємодія), але розглядають себе як єдину спільність із особливим статусом, характером, долею, особливим "селянським життєвим шляхом", який відрізняється від міського життя й від життя інших соціальних груп. В цьому плані селяни різних країн могли б зрозуміти одне одного краще, ніж різні верстви однієї країни. Як відзначає Т.Шанін, "слова і символи російського селянства революційної епохи розумілися б набагато краще селянами інших країн, ніж більшістю освічених росіян, що належали до того ж покоління" [41, с.224]. Вбачається, що під "росіянами" в даному випадку Т.Шанін розуміє не етнічних росіян, а жителів Російської імперії.

Таким чином, поняття "селянство" постає в дослідженнях не як "об'єктивна реальність", а як уможливлена конструкція. Будь-який дослідницький об'єкт для історика – це лише інтелектуальний конструкт, "результат надовгаких розумових зусиль", а не одвічна "вихідна точка" [59, с.337]. І нарешті, знайомий нам зі шкільних підручників, художніх творів образ селянства – у буквальному сенсі цього слова є "продуктом" міфотворчості народницької інтелігенції, яка була колективним автором "священного писання про мужика". Категорія "ментальності" теж є надмірно міфологізована, оскільки за її допомогою вигадані "національно свідомою" інтелігенцією абстрактні морально-етичні ознаки, покладені в основу понять "українська" чи "російська ментальність", екстраполюються на домодерні, "донаціональні" спільноти. Звідси випливає завдання сучасної історіографії: якщо не відмовлятися від міфологічних категорій, то принаймні, усвідомлювати їхню ненаукову, умовну, метафоричну природу.

Джерела та література

1. Смолій В.А. Передмова / В.А.Смолій // Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1.
2. Хвостова К.В. История: проблемы познания / К.В.Хвостова // Вопросы философии. – 1997. – № 4. – С.61-71.
3. Даль В.И. Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка: современное написание: ок. 15000 ил. / В.И.Даль. – М.: Астраль: АСТ: Хранитель, 2006. – 348 с.
4. Данилов В.П. Основные проблемы истории советского доколхозного крестьянства / В.П.Данилов, В.П.Шершобитов // Проблемы истории советского крестьянства: сбор. науч. работ. – М.: Наука. – 1981. – С.6-30.
5. Фурсов А.И. Крестьянство в общественных системах: опыт разработки теории крестьянства как социального типа – персонализатора взаимодействия универсальной и системной социальности / А.И.Фурсов // Крестьянство и индустриальная цивилизация. – М.: Наука. Издательская фирма "Восточная литература", 1993. – С.56-112.
6. Большой толковый социологический словарь (Collins): пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 2001. – Т. 1 (А-О). – 544 с.
7. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
8. Нечитайло В.В. Селянство як природне явище / В.В.Нечитайло // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С.9-11.
9. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю.П.Присяжнюк. – Черкаси: "Вертикаль", ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
10. Заярнюк А. Ідентифікація емансипації: "Визвольні" проекти і галицьке село в середині XIX століття / А.Заярнюк. – К.: Критика, 2007. – 336 с.
11. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К.Маркс, Ф.Энгельс // Соч. – 2-е изд. – Т. 25. – Ч.II. – 551 с.
12. Плеханов Г.В. Наши разногласия / Г.В.Плеханов // Избранные философские произведения. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – Т. 1. – С. 115-370.
13. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) / М.А. Якименко // Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 131-135.
14. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3-14.
15. Ленин В.И. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905-1907 годов / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 16. – С. 193-413.
16. Мандра А. Конец крестьянства. Продолжение размышлений о конце крестьянства: двадцать лет спустя. Париж, 1984 [Реферат] / А. Мандра // Отечественная история. – 1994. – №2. – С. 33-42.
17. Редфилд Р. Крестьянство как социальный тип / Р.Редфилд // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М.: Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С. 70-71.
18. Шанин Т. Понятие крестьянства / Т.Шанин // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т. Шанин; рус. ред. А.В. Гордона; предисл. к рус. изд. В.П. Данилова. – М.: Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С. 8-20.
19. Современные концепции аграрного развития (Теоретический семинар) // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 31-59.
20. Шанин Т. Определяя крестьянство. Oxford Basil Blackwell, 1990 [Реферат] // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 7-16.

21. Гордон А.В. Тип хозяйствования – образ жизни – личность / А.В. Гордон // Крестьянство и индустриальная цивилизация. – М.: Наука. Издательская фирма "Восточная литература", 1993. – С. 113-135.
22. Редфилд Р. Большая и малая традиции / Р.Редфилд // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т.Шанин; рус. ред. А.В.Гордона; предисл. к рус. изд. В.П.Данилова. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С.200-201.
23. Пайпс Р. Русская революция: в 2 ч. / Р.Пайпс. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. 1. – 398 с.
24. Редфилд Р. Малое сообщество. Крестьянское общество и культура. Издательство Чикагского университета, 1960 [Реферат] / Р. Редфилд // Отечественная история. – 1994. – №6. – С.7-18.
25. Рожков Н.А. Город и деревня в русской истории (Краткий очерк экономической истории России) / Н.А. Рожков. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1902. – 84 с.
26. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. 2-е изд. – Т. 8. – С. 119-217.
27. Масненко В.В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського / В.В. Масненко // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2004. – Вип. 8. – С. 47-50.
28. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; В. Морозов (пер.) [Електронний ресурс] . – 2 вид., перероб. – К.: Критика, 2001. – 272 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/anders/and02.htm>.
29. Кацонис Я. Как делали крестьян отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861-1914 / Я. Кацонис; авторский пер. с английского В. Макарова. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 320 с.
30. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С.602-643.
31. Леонтьев А.А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А.А. Леонтьев. – СПб.: Издание книжного магазина "Законоведения", 1909. – 401 с.
32. Свод узаконений и распоряжений Правительства об устройстве сельского состояния и учреждений по крестьянским делам и впоследствии по ним разъяснениями, содержащимися в решениях Правительствующего Сената и в постановлениях и распоряжениях высших правительственных учреждений. Составлен и издан И.Л.Горемыкиным. – Издание третье, дополненное и согласованное с вышедшими по 15 августа 1897 года узаконениями. – СПб.: Типография Д.В. Чигинадзе, 1898. – Т.I : Положение о сельском состоянии, Особое приложение к т. IX Законов о Состояниях. – Ч.1. – 1859 с.
33. Крестьянство как свободное сословие. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1905. – 95 с.
34. Авраменко А.М. Соотношение помещичьего и крестьянского землевладения на Левобережной Украине накануне первой русской революции / А.М. Авраменко // Вестник Харьковского университета. – Х.: Выща школа, 1985. – № 268. История СССР и зарубежных стран. – С. 38-46.
35. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с.
36. Иванов В.В. Современная деревня в Харьковской губернии / В.В. Иванов. – Х.: Тип. губ. стат. комитета, 1893. – 28 с.
37. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П. Теличук. – К.: Вид-во КГУ, 1973. – 184 с.
38. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г.Ф. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.
39. Гелнер Е. Нації та націоналізм; націоналізм / Е. Гелнер; пер. з англ. [Електронний ресурс]. – К.: Таксон, 2003. – 300 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/gellner/gel03.htm>.
40. Ахиезер А.С. Самобытность России как научная проблема / А. Ахиезер // Отечественная история. – 1994. – № 4-5. – С. 3-25.
41. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. — 1917-1920 гг. / Т. Шанин; пер. с англ. – М.: "Весь Мир", 1997. – 560 с.
42. Романов В.Н. Историческое развитие культуры. Проблемы типологии / В.Н. Романов. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 192 с.
43. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
44. Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872-1887 / А.Н. Энгельгардт. – М.: Мысль, 1987. – 639 с.
45. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А. Грациози; пер. с англ. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2001. – 96 с.
46. Касьянова К. О русском национальном характере / К. Касьянова. – М.: Институт национальной модели экономики, 1994. – 267 с.
47. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1903. – Т.I. Свод выработанных комиссией законопроектов. – 443 с.
48. Витте С.Ю. Воспоминания / С.Ю. Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. – 639 с.
49. Химка І.-П. Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології / І.-П. Химка // Україна модерна. – 2001. – № 6. – Львів, 2001. – С. 7-24.
50. Костомаров Н.И. Две русские народности / Н.И. Костомаров; обраб. текста и ред. А.П. Ковалевой; авт. предисл. В.А. Дорошенко. – К.; Х.: "Майдан", 1991. – 72 с.
51. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / В.Б. Антонович; упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський; вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – 816 с. (Пам'ятки історичної думки України).
52. Чижевський Д.І. Нариси з історії філософії на Україні / Д.І. Чижевський. – К.: Вид-во "Оріє" при УКСП "Кобза", 1992. – 230 с.

53. Мицюк О.К. Аграрна політика (1800-1925 рр.) / О.К. Мицюк. – Подєбради: Видання "Вид. Т-ва при Укр. Госп. Акадємії в ЧСР", 1925. – Т. 2. – Ч. I. – 272 с.
54. Швецова А.В. Національний характер як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / А.В. Швецова; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 35 с.
55. Портнова Т.В. У кривому дзеркалі: тексти української інтелігенції про селянство XIX ст. / Т.В. Портнова // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. – Д.: ДНУ, 2007. – С. 56-59.
56. Присяжнюк Ю.П. До проблеми ролі селянства в збереженні національної ідентичності українців (XIX – початок XX ст.) / Ю.П. Присяжнюк // Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 1. – С. 78-81.
57. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 3-20.
58. Федорченко С. Народ на війні / С. Федорченко. – М.: Сов. писатель, 1990. – 400 с.
59. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб.: "Искусство-СПБ", 2000. – 704 с.

Михайлюк А. В. Крестьянство как "воображаемое сообщество"

Рассматривается определение понятия "крестьянство". Подчеркивается условность и конвенционный характер этого понятия. Крестьянство рассматривается как специфический образ жизни, общие черты которого проявляются в разное время и в разных регионах, категория не только социально-экономическая, а в широком понимании – антропологическая. Понятие "крестьянство" выступает как социологическая абстракция, идеально типичная конструкция. Предлагается использование конструктивистского подхода.

Ключевые слова: крестьянство, конструктивизм, "воображаемое сообщество", культура, модернизация

Mykhailiuk A. V. Peasantry as "imaginary association"

Author examines the notion "Peasantry" and stresses the conventional and relative meaning of that word. Peasantry is a specific life-style peculiar to the different regions and periods. It's not only social and economic category but anthropological one. In author's opinion the notion of "Peasantry" is the sociological abstraction (ideal type). Author considered the constructivist approach in the study.

Keywords: peasantry, constructivism, "imagined community", culture, modernization

УДК 94:371.671(477)

С. С. Баханова

Д. ДОНЦОВ НА СТОРІНКАХ СУЧАСНИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ

Важливим внеском у розвиток ідеї незалежної України стали теоретичні надбання Д. Донцова, тому звернення до його спадщини сьогодні є вельми актуальною проблемою. Досліджуючи цю проблему, сучасні історики залучають широке коло джерел, звертаючи останнім часом увагу і на шкільні підручники, оскільки саме вони впливають на формування суспільної свідомості покоління, що підростає.

Ключові слова: Д. Донцов, інтегральний націоналізм, історіографічний аналіз, шкільний підручник.

Процес розбудови української незалежної держави продемонстрував необхідність не тільки зосередження уваги на розбудові державних структур, а й на усвідомленні суспільством національної ідеї як об'єднувального чинника держави. З кінця XIX й упродовж майже всього XX століття такою власне була ідея незалежності України.

Важливим внеском у розвиток ідеї незалежної України стали теоретичні надбання Д. Донцова, тому звернення до його спадщини сьогодні є вельми актуальною проблемою. Досліджуючи цю проблему, сучасні історики залучають широке коло джерел, звертаючи останнім часом увагу і на шкільні підручники, оскільки саме вони впливають на формування суспільної свідомості покоління, що підростає.

У сучасній історіографії є низка розвідок шкільних підручників з історії та історіографічних джерел (В. Мисан, М. Фукс, О. Удод та ін.) та специфічного виду історичної літератури (Я. Грицак, Н. Яковенко), становлення сучасних підручників з історії (С. Кульчицький, П. Панченко, Ф. Турченко, Г. Швидко та ін.). Є публікації присвячені висвітленню в підручниках з історії України окремих історичних подій та явищ: радянського тоталітаризму (Ю. Шаповал, А. Жив'юк), Другої світової війни (В. Ільїн, І. Гирич), С. Петлюра (С. Литвин). Однак в українській історіографії не було спеціальних досліджень, присвячених історіографічному аналізу шкільної навчальної літератури з погляду розкриття в них ідей Д. Донцова.

Метою даної статті є за допомогою аналізу історичного матеріалу, що міститься у сучасних шкільних підручниках з історії України, простежити основні тенденції в оцінках істориками ідеології інтегрального націоналізму.

Об'єктом дослідження є зміст шкільних підручників з історії України кінця XX – початку XXI століття, а предметом – висвітлення в них поглядів Д. Донцова.